

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ

Уявлення про те, що багатопартійність в Україні розвивається відповідно до західних зразків, не зовсім відповідає дійсності.

Тут у кінці XIX – на початку XX ст. почали формуватися традиції багатопартійності. Однак з встановленням влади більшовиків вони були перервані (у 20-их рр. в Східній і Центральній Україні, а під час другої світової війни – в Західній) [1].

Не мала якогось суттєвого впливу на цей процес багатопартійність української діаспори. Єдиним помітним явищем діаспорного впливу було створення Конгресу Українських Націоналістів (КУН). Проте ця партія не стала впливовою силою в нинішній українській політиці.

Показово, що більшість сучасних українських партій здебільшого не ведуть мову про власні політичні традиції.

Відсутність традицій багатопартійності призвела до того, що її розвиток значною мірою здійснюється як продовження специфічних політичних традицій радянської системи. У цій системі, принаймні в її завершальний період, зберігалась т.з. комуністична ідеологія, котра здебільшого виконувала бугафорську роль. Піддавши певній ревізії марксизм, вона мала на меті виправдати ті чи інші дії радянського керівництва. В останнього, відповідно, й виробилось ставлення до ідеології як чогось другорядного, що можна легко міняти в залежності від ситуації. Хоча, з іншого боку, спостерігаємо практиковану в СРСР просто абсурдну відданість офіційній (буцімто марксистській) ідеології, відхід від якої вважався злочином.

При пануванні бугафорської комуністичної ідеології існувала потреба “цементуючого духовного начала”. Таким началом, у силу ряду причин, став харизматичний вождь, котрий до того ж мав “законне” право коректувати ідеологію. Так витворився “культ особи” Й.Сталіна, а в постсталінські часи менш розвинуті культу М.Хрущова та Л.Брежнєва. У брежнєвський період “культи осіб” (своєрідний авторитаризм) почав утверджуватися й на регіональному рівні. Особливо це було помітно в “азіатських республіках” СРСР.

Перед розвалом Радянського Союзу авторитарне управління почало трансформуватися в “правління кланів”, що було пов’язано з рядом причин.

Авторитарне управління в умовах ускладнення суспільного життя ставало все менш ефективним, часто вело до помилкових рішень. Показово, що чи не

найбільшою виною М.С.Хрущова вважався “волютаризм”. А режим Л.І.Брежнєва, принаймні, на перших порах активно експлуатував ідею “колективного керівництва”. Також авторитарне управління складало певну загрозу для радянських еліт (і загальносоюзної, і регіональних).

Перехід до “правління кланів”, попри всі його недоліки, забезпечувало більшу стабільність, прогнозованість та ефективність.

Вказані тенденції – бутафорська ідеологізація, авторитаризм, “влада кланів” – знайшли своє продовження в політичному житті України часів незалежності, в т.ч. й в сфері розвитку багатопартійності.

На перших порах формування багатопартійності в Україні здійснювався у вигляді ідеологічної бутафорії. У противагу партії, яка буцімто мала комуністичну ідеологію, творилися партії, що ніби сповідували некомуністичні, а то й відверто антикомуністичні погляди. Антикомунізм у той час був вираженою позицією через загалом негативне ставлення суспільства до комуністичних ідей. Водночас він дозволяв не мати своєї ідеології, замінивши її запереченням чужої. За антикомунізмом можна було успішно ховати розмитість контурів власного політичного обличчя [2].

Лише в 1990 р., який став першим роком політичного плюралізму в Україні, з’явилося 14 нових партій, котрі представляли широкий політичний спектр [3], але здебільшого стояли на антикомуністичних позиціях чи пропонували ідеологію, конкурентну комуністичній.

Програмові засади цих партій часто були кальками партійних програм їхніх “двійників” на Заході без серйозного осмислення та врахування українських реалій. Творці нових партій доволі приблизно уявляли собі, що означають обрані ними ідеології, принаймні в контексті європейсько-американської політичної традиції. Те саме стосувалося й копіювання політичного досвіду Заходу.

Так, лідери націонал-демократів, вважаючи, що скоро КІРС-КПУ зійде з політичної арени, спробували витворити модель двопартійної системи за американським зразком. Майже одночасно відбулося створення демократичної (ДемПУ) та республіканської (ВРП) партій. Перша була “м’якою”. Друга – більш радикальною. Існувала думка (правда, вона ніде відкрито не декларувалася), що саме демократи й республіканці стануть правлячими партіями в незалежній Україні, попереміжно змінюючи одне одного біля керма влади. Як показало життя, це була утопія.

Досить вільне поводження з ідеологіями та досвідом західних партій, неосмислене перенесення їх на український ґрунт породжували дивні явища. Так, почали з’являтися ідеологічні гібриди, що поєднували фактично несумісні або малосумісні ідеології – лібералізм та соціал-демократію, республіканізм та

християнський демократизм і т.д.

Наприклад, Ліберальна партія (ЛПУ) з самого початку почала виявляти соціал-демократичні уподобання. У 1993 р. її голова І.Маркулов підписав програмну платформу з Донецьким страйкомом. Коли ж головою ЛПУ став В.Щербань, то запропонував перейменувати партію в Ліберально-трудова [4]. Дивною також виглядала спроба республіканців використати для обґрунтування своїх ідеологічних засад консервативні погляди монархіста В.Липинського [5]. І такі приклади аж ніяк не є винятком.

Все це в кінцевому рахунку свідчить про несерйозне ставлення творців нових партій до ідеологій. Це, зокрема, показали вибори до Верховної Ради 1998 р., які сформувавши значний “ідеологічний попит”. Однак тодішній сплеск популярності “ідеологій” був досить цинічним явищем, пов’язаним з формуванням ринку інтелектуальних послуг, що функціонував переважно за рахунок роздрібною торгівлі ідеологемами. Їхнє мозаїчне переплетіння в більшості партійних програм мало одну мету – знайти пропорцію, що в тих умовах найточніше відображало підсвідомі симпатії потенційного електорату. Профанація ідеологій була доведена цими виборами до критичної межі [6].

Здавалося, таке ставлення до ідеологій політиків мало би знайти осуд з боку виборців. Однак наше суспільство виявилось настільки “деідеологізованим”, що ця практика сприймається як щось само собою зрозуміле.

Ідеології стали не стільки фактором об’єднання людей у партії, скільки предметом політичних спекуляцій та маніпуляцій.

Творці українських партій, як правило, не робили реальних спроб якимсь чином прив’язати свої ідеології до інтересів конкретних соціальних груп. Далеко не останньою причиною цього було те, що структура суспільства перехідного періоду динамічно мінялася [7]. Більшість партій вдавалася до соціальної міфології, заявляючи, ніби відстоюють інтереси “середнього класу”, якого в Україні фактично немає. Як соціальну міфологію можна вважати й заяви лівих, ніби вони захищають “інтереси трудящих”.

Завдячуючи бутафорській ідеологізації та відсутності визначеної суспільної орієнтації новостворені партії виявилися фантомами, що не мали ні визначених інтересів, ні мети, ні соціальної бази. У таких партіях звичним явищем стало неузгодження дій між їхніми членами, боротьба (часто доволі безпринципна) за лідерство, постійні чвари і т. ін. Це породило кризу нових українських партій буквально в перші роки, а то й місяці їхнього існування.

Спробою подолати її став перехід від будімо ідеологічних партій до авторитарних (партій одного лідера). Логіка партійного життя так чи інакше підводила

політиків до думки, що найкраща партійна структура – це організація, побудована за принципом особистої відданості її лідеру.

Тому для багатьох партій характерним стає цілеспрямоване виживання “неудобних”. Функціонери, активісти, які виявляли незгоду з діями “вождя”, під різними приводами виключалися з партійних структур. Хоча така практика часто інспірувала серйозні конфлікти, чергові розколи та “відколи”, однак вона по-своєму була виправданою, бо вела до потрібного для “вождя” “очищення” рядів.

Проілюструвати цей процес можна на прикладі найстарішої із нових українських партій – УРП. Зародилась вона як партія ідеологічна, що мала на меті поборювання КПРС-КПУ. Лідерами УРП виступали колишні дисиденти, згуртовані переслідуваннями в радянські часи. Але запасу згуртованості їм вистачило лише до часу здобуття Україною незалежності. В нових умовах у партії намітилися дві тенденції – “радикальна”, представники якої виступали за опозицію до існуючої влади, і “поміркована” (її представники схилилися до співпраці з владою). Уже на 3-му з’їзді УРП (1992 р.) відбувся розкол. Один з лідерів партії, С.Хмара, разом зі своїми радикально налаштованими прихильниками покинув цей форум і створив Українську консервативну республіканську партію (УКРП) [8]. Цей крок С.Хмари фактично започаткував творення однієї з перших в Україні “партій одного лідера”.

Щодо УРП, то вона продовжувала залишатися ідеологічною партією. У ній почалися ідейні шукання (часто задля того, щоб виправдати співробітництво з владою). Активно експлуатувалися ідеологеми “державності”, “консолідації української нації”, тощо [9]. Одним із репрезентантів цього напрямку виступав голова УРП в 1992-1995 рр. М.Горинь [10]. Після виборів до Верховної Ради 1994 р., на яких УРП фактично зазнала поразки, у протигагу “угодовській” ідеї “державності” почала в партії пропагуватися ідея “радикалізації” й опозиційності до влади. Її репрезентував тодішній почесний голова УРП А.Лук’яненко [11]. Змагання “поміркваних” та “радикалів” закінчилось тепер не так, як у 1992 р. На 6-му з’їзді УРП (1995 р.) М.Горинь змушений був піти у відставку, головою обрали Б.Ярошинського, якого підтримав А.Лук’яненко [12]. З того часу УРП почала перетворюватися на авторитарну партію. Звичним стала “нейтралізація інакодумців”, які не були згодні з керівництвом. Після 7-го з’їзду (1996 р.) “незадоволені” виїшли з УРП і в 1997 р. створили Республіканську Християнську партію (РХП), головою якої обрали М.Поровського [13]. РХП у свою чергу теж перетворилася в “партію одного лідера”.

Певно, ще більш класичну еволюцію від ідеологічної партії до “партії одного лідера” пройшла ДемПУ – своєрідний двійник УРП. Утративши в роки незалежності ідеологічний потенціал, який ґрунтувався на антикомуністичній проукраїнській опозиційності [14], вона під головуванням В.Яворівського (1992-1999

рр.) перетворилася в “партію одного лідера”. Правда, поразка ДемПУ на виборах до Верховної Ради в 1998 р. в кінцевому рахунку спричинила його відставку і партію очолила Г.Антонова – більш прагматичний та фінансово потужний лідер. Сталося це на 7-му з’їзді [15], який, власне, й довів авторитарну тенденцію до логічного завершення.

Взагалі 1998-1999 рр. – час парламентських і президентських виборів в Україні – був зоряним для “партій одного лідера”. Такими ставали не лише колишні “ідеологічні” партії, а й нові, виникнення яких стимулювалося виборчим процесом, наприклад “Вперед, Україно” (В.Мусіяка), Патріотична партія України (М.Габер), “Єдина родина” (О.Ржавський) та ін.

Тенденція перетворення “ідеологічних” партій в авторитарні була характерна і для правих, і для центристів, і для лівих. Інша річ, що коли в правих і центристів було більше “анархізму”, то в лівому спектрі спостерігався відносний “порядок”. Річ у тім, що соціальну основу лівих партій складали колишні компартійні номенклатурники – люди, привчені до дисципліни й дотримання певних правил гри.

Перевагою “партій одного лідера” є монолітність. Її члени, як правило, діють узгоджено. В таких партіях не виникає ідеологічних чи організаційних питань. Всі вони одноосібно вирішуються партійним вождем. Зрозуміло, такі переваги пов’язані з багатьма проблемами. Діяльність цих партій значною мірою залежить від особистості лідера – його харизми, політичного чуття, врешті від фінансових можливостей. “Партії одного лідера” не можуть бути ні масовими, ні достатньо впливовими.

Наявність у політика “своєї партії” дає йому можливість виступати суб’єктом політичної гри (брати участь у виборах), отримувати спонсорську допомогу “під партію”, вимагати собі та своїм людям посади в державному апараті і т.д. Політик, зазнавши поразки на виборах, але маючи кишенькову партію, не йде в політичне небуття. А для політиків-бізнесменів наявність “своєї партії” – це ще одна можливість для лобіювання власних бізнесових інтересів.

Хоча зараз у нас переважають “партії одного лідера”, проте, схоже, їхній час минає. На зміну йдуть “партії кланів”, які часто виражають інтереси фінансово впливових груп людей (т.з. олігархів). Правда, зараз в Україні відносно сформованими “партіями кланів” є лише СДПУ(о) й, можливо, “Реформи і порядок” (ПРП). При цьому, вживаючи термін “партія клану”, ми не вкладаємо в нього якийсь осуджувально-негативний зміст.

Тепер спробуємо прослідкувати, як тенденція розвитку української багатопартійності (ідеологічні – авторитарні – кланові партії) виявилася в діяльності основних гравців на полі української політики – тих партій та блоків, які зуміли

подолати на виборах 1998р. 4-відсотковий бар'єр й створити свої парламентські фракції [16].

Почнемо з лівих. Як відомо, після заборони КПРС-КПУ деякі її члени створили Соціалістичну партію (СПУ). Її соціальною базою стали колишні номенклатурники середньої та низової ланки [17]. СПУ виступала як ідеологічна партія, а засновники не приховували, що їхня організація є “замаскованою компартією”.

У 1993 р. виникла можливість відновлення КПУ. Ініціативу перехопили “донецькі товариші”, які на чолі з П.Симоненком провели відновлюваний з'їзд. Реально це був розкол криптокомуністичної СПУ, з якої до комуністів подалося чимало партійців. Ще один неназваний розкол у стані криптокомуністів – створення Селянської партії (СелПУ), яка заявила про себе буквально незадовго після установчого з'їзду СПУ, об'єднавши прокомуністично налаштовану колгоспну номенклатуру.

Ці неофіційні розколи засвідчили, що для криптокомуністів ідеологічні моменти - це передусім засоби своєрідного іміджемерства, а новостворені ними партії еволюціонуватимуть у бік “партій одноосібних лідерів”.

Особливо інтенсивно в цьому плані розвивалася СПУ. Її голова О.Мороз, будучи спікером Верховної Ради (1994–1998 рр.), перетворився в харизматичного, навіть дещо міфологізованого лідера. Авторитет і вплив О.Мороза в СПУ був незаперечним. Однак ця авторитарність спровокувала спочатку бунт Н.Вітренко й В.Марченка, котрі у 1996 р. створили Прогресивну соціалістичну партію (ПСПУ). Остання стала типовою “партією одного лідера”, голова якої Н.Вітренко є чи не найяскравішою харизматичною особою сучасної української політики. А в 2000 р. СПУ пережила ще один (фактично на особистісному ґрунті) розкол, в результаті якого утворилася партія “Справедливість” на чолі з І.Чижем.

На сьогоднішній день ліві, представлені у Верховній Раді, мають партії різних типів. Комуністи залишаються переважно “ідеологічною” партією, граючи на почуттях “радянської ностальгії” старших людей. СПУ та ПСПУ є “партіями одного лідера”. При творенні потужних кланових партій вони можуть зійти з політичної арени.

Фактично зійшла з політичної арени СелПУ. З самого початку вона творилася не стільки як “ідеологічна” партія, скільки як партія соціальна – представник інтересів колгоспної номенклатури. СелПУ, правда, мала тенденцію до перетворення в “партію одного лідера”. Але це був неофіційний лідер – О.Ткаченко. Після того, як він зазнав поразки на президентських виборах 1999 р., ще й втративши місце спікера Верховної Ради, СелПУ опинилася в скрутному становищі. Це становище

ускладнюється аграрною реформою, яка веде до розмивання колгоспної номенклатури. Показово, що нині депутати від СелПУ, утративши свою депутатську групу, опинилися в різних групах та фракціях (передусім у “Солідарності” та “Батьківщині”).

Тепер щодо центристів. Серед них бачимо різні партії, формування яких йшло незалежно одна від одної.

Найбільшу кількість голосів серед центристських партій отримала Партія зелених (ПЗУ). Вона належить до найстаріших з нових українських партій і з самого початку функціонувала як партія ідеологічна. Обраний на 3-му з'їзді в 1992 р. головою партії В.Кононов (на цій посаді він залишається до сьогоднішні) не був настільки впливовою і харизматичною фігурою, щоб перетворити ПЗУ в “партію одного лідера”. Відбулася політична маргіналізація партії. На виборах до Верховної Ради в 1994 р. зелені не зуміли вибороти навіть одного мандата. Про ПЗУ майже нічого не говорили ЗМІ. Однак у 1998р. партія була використана як вдалий “рекламний проект” для здобуття мандатів заможним бізнесменам – акцент робився на привабливих екологічних ідеологемах. Показово, що кандидати від ПЗУ на мажоритарних округах були не готовими вести боротьбу, займаючи в середньому 13-14 місця [18]. Правда, інтереси людей, котрі пройшли по партійному списку ПЗУ, виявилися узгодженими лише на період виборчої кампанії. Ці люди не зуміли створити “клану”, про що свідчить і діяльність фракції зелених у Верховній Раді, і їхня участь у президентських виборах 1999 р.

Виборча доля ПЗУ в дечому схожа з долею об'єднаних соціал-демократів – СДПУ(о). Не будемо зараз говорити про особливості розвитку соціал-демократичного руху в Україні, зазначимо лише, що СДПУ(о) як зареєстрована партія існує з 1996 р. Це була периферійна “партія одного лідера” В.Онопенка без особливої “ідеологічності”. На виборах 1998 р. її “приватизував” клан потужних бізнесменів (В.Медведчук, Г.Суркіс, О.Зінченко), використавши як “рекламний проект”. Цікаво, що в цьому “проекті” акцент робився не на соціал-демократичній ідеології, а на іміджі кийського “Динамо” та відомих політиків (А.Кравчука, Є.Марчука), включених у партійний список. Фактично вся соціал-демократична ідеологічність в рекламній кампанії СДПУ(о) зводилася до простої формули “Європа вибрала соціал-демократію! А Україна?” [19]. Про необхідність соціал-демократичного вибору Україною зараз постійно говорить нинішній голова СДПУ(о) В.Медведчук, аргументуючи це тим, що, мовляв, так зробила цивілізована Європа [20]. Фактично соціал-демократичність такого ґатунку є вмілою спекуляцією на рожевій мрії пересічного українця “жити по-європейськи”.

СДПУ(о) досить непогано зуміла нейтралізувати в своєму середовищі

лідерські претензії В.Онопенка та Є.Марчука. Незважаючи на “відоколи” цих політиків, а також П.Порошенка, об’єднані соціал-демократи мають у Верховній Раді потужну фракцію, своїх прихильників в урядових структурах, у регіональних органах управління, контролюють ряд ЗМІ, відносно часто проводять рекламні кампанії. Якщо вони зуміють зберегти те, що мають, а то й примножити політичний капітал, то перед ними відкриваються непогані перспективи.

Серед центристських партій є дві, котрі можна розглядати як близнюків-антагоністів. Це – “Трогада” і Народно-демократична партія (НДП), що фактично об’єднали посткомуністичну (переважно міську) номенклатуру.

Правда, НДП, формуючись як “партія влади”, намагалася виступати соціальною партією – виразником інтересів чиновництва. Творці НДП, виховані на традиціях радянського суспільствознавства, очевидно, вірили, що повноцінна партія обов’язково повинна бути соціальною. На виборах 1998 р. НДП фактично зазнала поразки, хоча й мала велику підтримку з боку владних структур.

Народні демократи не уникли “прогресивної” тенденції перетворення в “партію одного лідера”. У контексті цього варто осмислювати вихід у травні 1999 р. їхнього голови А.Матвієнка з НДП і створенням ним у грудні цього ж року партії “Собор”, котра фактично й стала “партією одного лідера”. Водночас НДП, очолювана вже В.Пустовойтенком, тодішнім прем’єр-міністром, все більше набувала характеру “партії одного лідера”. Тому відставка В.Пустовойтенка з поста прем’єра стало помітним ударом для народних демократів.

На відміну від НДП, активне становлення “Трогади” відбувалося як “партії одного лідера”, до того ж лідера фінансово потужного. Партія об’єднала переважно ображену номенклатуру, що й визначило специфіку її опозиційності [21]. Проте вимушена еміграція її голови П.Лазаренка, тиск на членів “Трогади” з боку правлячої номенклатури призвели до глибокої кризи партії.

За два роки функціонування нинішньої Верховної Ради її центр у плані політичної структуралізації змінювався найбільше. Тут виникли депутатські групи “Відродження регіонів”, “Батьківщина”, “Трудова партія”, “Солідарність”, на основі яких йде формування відповідних партійних структур. Чи будуть це “партії одного лідера”, чи “партії кланів” – покаже час. І одна, і друга тенденції є представлені.

На виборах 1998 р. лише одна права партія, Народний Рух України (НРУ), пододала 4-відсотковий бар’єр. З самого початку НРУ розвивався як громадсько-політична організація, що фактично виконувала функції ідеологічної партії. У 1992 р. лідер Руху В.Чорновіл під виглядом “департизації” провів чистку НРУ від небажаних елементів, перетворивши його в “партію одного лідера”. Водночас де-юре Рух набув статусу політичної партії. Цей процес завершився на 4-их зборах

НРУ (грудень 1992 р.).

Вибори 1998 р. дали далеко не такі результати, на які розраховували рухівці. Лідерство В.Чорновола, котрим багато хто в Русі був незадоволений, почало все частіше ставитися під сумнів. Ситуацію загострювали президентські вибори, що наближалися. Проти В.Чорновола виникла внутрішньопартійна опозиція, очолювана Ю.Костенком. Фактично опозиція репрезентувала “прогресивну” тенденцію, намагаючись перетворити Рух із “партії одного лідера” в кланову партію. На початку 1999 р. боротьба між В.Чорноволом та опозиціонерами набула особливої гостроти і призвела до розколу. Симптоматично, що трагічна смерть В.Чорновола не зняла протистояння. Нині з НРУ утворилося дві партії. Це – НРУ, очолюваний Г.Удовенком, та Український Народний Рух (УНР) на чолі з Ю.Костенком. Якщо перша партія фактично є “партію одного лідера”, то друга все-таки, схоже, еволюціонує в бік “партії клану”.

До правих кланових партій (про це йшлося вище) можна віднести ПРП, котра зараз має свою депутатську групу у Верховній Раді. Якщо вона не втратить темпів розвитку і проводитиме гнучку політику, то може перетворитися у впливову політичну силу.

Варто зазначити, що в організаційному відношенні “партії кланів” стоять вище “партій лідерів”. Тут ми вже маємо колективне керівництво, де не окрема особа, а група людей вершить партійні справи. Тому такі партії більш застраховані від помилкових рішень. Вони мають можливість акумулювати значні ресурси, більш ефективно вести виборчі кампанії, а, отже, користуватися помітним впливом. Очевидно, саме такі партії найближчим часом виступатимуть основними гравцями на політичному полі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні. – Львів: вид. Львівського унів-ту, 1993. – Ч.1. – 99 с.; Ч.2. – 74 с.; Українські політичні партії кінця ХІХ – поч. ХХ ст.: Програмові і довідкові матеріали. – К.: Консалтинг, Фенікс, 1993. – 336 с.
2. Метельова Т. Вибір з превентивними заходами // Критика. – 1999. - №3. – С.5.
3. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України. – К.: Знання, 1990. – 47 с.
4. Ліберальна партія України в газетних повідомленнях. 1991-1993. – К.-Донецьк: Центр соціально-економічного і політичного аналізу Ліберальної партії

- України, 1994. – С.16, 55-57.
5. Ця спроба знайшла вияв у неофіційних виданнях УРП. Наприклад, див.: Голобуцький О., Куляк В. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту. – К.: вид. УРП, 1995. – 43 с. Фетишизація ідеї державності, притаманна республіканцям у середині 90-их рр., була частково виявом ідейного впливу В.Липинського.
 6. Розумний М. Політичний вибір України. – К.:Смолощин, 1999. – С.34.
 7. Див.: Журавський В. Політична система України: особливості, фактори, чинники права // Віче. – 2000. - №2. – С.61.
 8. Ейсмонт В. Українська республіканська партія. 1990-1994. Дати, події, факти. – К.: вид. УРП, 1994. – С.19-20, 22.
 9. Метельова Т., Хамітов Н. До програми консолідації української нації // Діяльність УРП в нових умовах. – К.: вид. УРП, 1994. – С.38-46; Українська ідея та Українська держава. Бюлетень наукового центру Української Республіканської партії – Випуск №1. - К.,1994. – 28 с.
 10. Горинь М. Запалити свічу у щільні.–К.: вид. УРП,1994.–88 с.
 11. Див.: Лук'яненко Л. Де добрий шлях?– К.: вид. УРП, 1994. – 64 с.
 12. Політичні партії України. 1999. – К.,1999. – С.512.
 13. Республіканська Християнська партія. Хто ми? – К.,1997.–44 с.
 14. Виявом “ідейної кризи” ДемПУ (як і всього націонал-демократичного табору) стала резонансна брошура колишнього голови ДемПУ Ю.Бадзя “Влада-опозиція-держава в Україні сьогодні. Думки проти течії” (К.:Смолощин, 1994. – 28 с.). У ній автор закликав до відмови від опозиційності, власне те, що пропонували прихильники “лінії М.Гориня” в УРП.
 15. Політичні партії України. 1999. – С.77-78.
 16. Аналіз ми здійснювали, використовуючи інформаційні матеріали довідників “Політичні партії України. 1999”, “Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. Вибори до Верховної Ради України” (К.:Заповіт, 1998. – 128 с.), “Право вибору: Президент України, 1999” (К.: Смолощин, 1999. – 117 с.).
 17. Болторович Є. Соціалістична партія України: ідеологія, політика, перспектива // Розбудова держави. –1992. - №4. –С.4.
 18. Томенко М. Підсумки парламентських виборів в Україні (Політичні орієнтації і надання переваг електорату) // Політична думка. – 1998. - №2. – С.115.
 19. Див.: рекламний буклет під такою назвою, випущений СДПУ(о) до виборів 1998 р.
 20. Див.: Медведчук В. Соціал-демократична модель суспільного розвитку: передумови становлення в Україні // Політична думка, 1999. - №4. – С.14-29;

його ж. Європейський вибір України – історичний шанс для української соціал-демократії // Віче. - 2000. – С.38-48.

21. Батенко Т. “Партія влади” і опозиція в Україні. Теорія та практика // Політичний процес в Україні: стан і перспективи. Збірник наукових праць. – Львів: ПАІС, 1998. – С.74.